

УДК 323.39:342.5

РОЗВИТОК ЕЛІТИСТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СОЦІОЛОГІЇ ПОЛІТИКИ

Герасіна Людмила Миколаївна – доктор соціологічних наук, професор Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого" (м. Харків)

У статті аналізується еволюція соціологічного дискурсу стосовно феномену еліти, в тому числі політичної, що постає предметом досліджень в соціології політики. Підкреслюється, що не тільки аристократичному, а й поліархічному типу влади притаманні риси "розсіяної нерівності", тому всі елітні групи, що формуються і конкурують у сучасному соціумі, зберігають свої ендогенні ознаки та потребують у той же час суспільної легітимації.

Ключові слова: елітизм, політична еліта, аристократизм, плюралізм еліт, технократія, мерітократія, конвергенція, "циркуляція" еліт, демократичний елітизм.

В статье анализируется эволюция социологического дискурса относительно феномена элиты, в том числе политической, являющейся предметом исследований в социологии политики. Подчеркивается, что не только аристократическому, но и полиархическому типу власти присущи черты "рассеянного неравенства", поэтому все элитные группы, которые формируются и конкурируют в современном социуме, сохраняют свои эндогенные признаки и в то же время нуждаются в общественной легитимации.

Ключевые слова: элитизм, политическая элита, аристократизм, плюрализм элит, технократия, меритократия, конвергенция, "циркуляция" элит, демократический элитизм.

In article evolution of a sociological discourse concerning a phenomenon of elite, including political elite being a subject in sociology of a policy is analyzed. It is underlined that not only aristocratic, but also poliarchy type of power has lines of the "dissipated inequality", therefore all of elite groups which are formed and compete in modern society save the endogenous signs, and at the same time need public legitimation.

Keywords: theories of elite, political elite, aristocratism, pluralism of elites, technocracy, meritocracy, convergence, "circulation" of elites, democratic elites theories.

Феномен політичної еліти в ситуації соціальних нерівностей протягом століть посідає ключове місце серед теоретичних проблем наукового дискурсу, зокрема, в політичній соціології, соціальній філософії, політології, психології політики, теорії права, державознавстві тощо. Сакраментальне питання: *Ким реально здійснюється влада – народом, лідером чи елітою?* – безперечно, й нині не втрачає своєї значущості для розуміння логіки політичного процесу і збереження нерівностей соціальної структури. У межах елітистського підходу до стратифікації суспільств походження, потенціал впливу і політична роль елітних верств (груп) розглядається специфічним чином – як їх здатність до утримання і легітимації влади.

Мета цієї статті – впорядкувати в історико-логічній послідовності та у різних наукових парадигмах концепт політичної еліти та особливості її розвитку в умовах соціальних нерівностей.

"Еліта" – ключове поняття елітистських теорій, які стверджують, що необхідними складовими будь-якої соціальної структури є найвищі, привілейовані групи, що здійснюють функції управління, розвитку науки і культури (творчі функції), та інше населення – т.зв. нижчі соціальні верстви, які виконують нетворчі, репродуктивні функції [1, с.403]. Класик елітизму Г. Моска представляв еліту як "політичний клас", як організовану правлячу меншість, найбільш активних у політичній сфері людей, зорієнтованих на владу. Х. Ортега-і-Гассет вважав елітою тих, хто користується в суспільстві найбільшим престижем, статусом і багатством та водночас має інтелектуальні й моральні переваги над масами, високе почуття відповідальності. А. Етціоні називає політичною елітою групи соціуму, що посідають позиції у владі та визначають соціальне життя. На думку ж Л.С. Саністебана, політична еліта завжди є "організованою меншістю, що володіє владою" [2].

Якщо синтезувати більшість існуючих думок щодо сутності *еліти* як соціальної верстви, то її можна визначити досить вузьким і закритим колом людей з відносно постійним і кількісно обмеженим

складом, яке об'єднано міцними внутрішніми зв'язками та має певні переваги (статуси, досягнення, матеріальні ресурси, привілеї тощо) відносно соціального оточення.

Певний науковий сенс мають спроби історичної періодизації того, як формувалась елітська теорія в соціальних науках, що, безперечно, є корисним з гносеологічної точки зору. Сучасні дослідники виокремлюють такі періоди формування знань про еліту і розвитку теорій елітизму:

Перший – це протоетап генези і формування первинних уявлень щодо ролі еліти в соціумі (з Античності до Нового часу).

Другий період – становлення класичних теорій еліти (на межі XIX–XX ст.).

Третій – доба неоелітизму в XX ст. – диференціація елітистських концептів як самостійних наукових підходів: кратологічного, технократичного і неотехнократичного, мерітократичного, етнократичного, концепцій "пакту" еліт і "конвергенції" еліт, демократичного елітизму, партократичної, плюралістичної та ціннісної теорії еліти [3, с. 7–9].

Елітарна парадигма у XX ст. активно поширюється, з'являються нові соціально-філософські течії, що ґрунтуються на ідеї виключно первинної ролі еліти в соціумі й політичній діяльності (неофашизм, традиціоналізм, кратологія еліти), вважаючи участь народу в управлінні державою непотрібною. Хоча ще Р. Ієринг, підкреслюючи відповідальність наділених владою, вказував: "Кожен, хто користується благами права, має, у свою чергу, також підтримувати в міру сил могутність й авторитет закону.." [4, с. 37].

Втім, найбільш цікавими постають теорії доби неоелітизму, фундамент яких закладений ціннісними уявленнями В. Парето – це теорія *елітарної демократії* (К. Маннгейм, Й. Шумпетер, С.М. Ліпсет, Т. Дай, Дж. Сарторі), концепції *плюралізму еліт* Ч.Р. Міллса, О. Шгамера, С. Келер, Р.Арона, Р. Дала. Крім того, прибічники поглядів Г. Москі – А. Етціоні, Т. Дай, Г. Лассуелл, Ч.Р. Міллс, Р. Дарендорф – підштовхнули сучасний розвиток *соціологічної, кратологічної* (владної) та *конфліктологічної* парадигм у вивченні еліти.

Науково-технічний прогрес XX ст. стимулював розвиток теорій еліти *технократичного* напрямку (А. Богданов, Т. Веблен, Дж. Бернхейм); пізніше з'явилися концепції *неотехнократичного* спрямування (Д. Белл, Дж.К. Гелбрейт, А. Гоулднер та ін.). У другій половині XX ст. елітизм еволюціонує в парадигмі ціннісного підходу, що виявилось у створенні *мерітократичної* (ціннісної) теорії еліти. Її кредо сформулював К. Маннгейм: "Еліта – це ієрархія, що ґрунтується на власних досягненнях". Деякі прибічники ціннісної теорії намагалися визначити конкретні параметри, які характеризують наслідки впливу елітарних груп на суспільство. М. Бердяєв, наприклад, на підставі історичного аналізу досвіду різних народів, держав, культур визначив "коефіцієнт еліти" як *відношення високоінтелектуальної частини населення до загальної кількості письменних* [5]. Як тільки цей коефіцієнт знижувався до одного відсотка, в суспільстві починалась стагнація, сама еліта перетворювалась на касту, тож імперії (чи держави) припиняли існування. Зокрема, він визначив, що в дореволюційній Росії 1913 р. цей коефіцієнт був дуже високим – близько 6 %.

У теорії "самовідновлення пануючого класу" елітист П. Бірнбаум на прикладі Франції принципово інакше характеризує структуру сучасного йому соціуму ("Керівний клас французького суспільства", 1978). Основою такої структуризації насамперед виступають соціально-культурні фактори та механізми, що істотно впливають на склад, динаміку і "ролі" в еліті: слабкий вертикальний та помітний горизонтальний рух її членів, "заслукратія", "спадкоємці", "стипендіати" тощо. Бірнбаум оголошує про наявність добре згуртованого керівного класу, який власне ідентифікується з елітою; виокремлює в ній "керівні фракції" та "невпливові фракції" (останні – працівники інтелектуальної сфери та ліберальних професій). Формування ж еліти "нової доби" він бачить шляхом трьох етапів взаємодії політичної та економічної еліти: це – роз'єднання, взаємопроникнення та злиття, коли здійснюється інтеграція інтересів та дій парламентської, політико-адміністративної та економічної еліти.

Теорію *плюралізму еліт* у суспільстві започаткував Райт Міллс у книзі "Владна еліта" (1956 р.). Ситуація плюралізму еліт передбачає виокремлення і порівняння між собою різних елітних угруповань, що є наслідком соціальної стратифікації, коли кожна страта фактично виокремлює і формує власну еліту. Кожна з елітарних груп здійснює панування і контроль у своїй галузі діяльності, але в той же час не здатна домінувати у всіх сферах життя суспільства. Між ними виникає конкуренція, що запобігає монополізації влади і засобів контролю.

Зокрема, "еліту влади" Міллс препарує у трьох якісних площинах: єдність еліти, однорідність еліти та аристократизм еліти. Так, структурний склад еліти США він представив як – політичну верхівку (президент, його вища адміністрація і радники); економічну верхівку (керівники транснаціональних корпорацій); військову верхівку (командування і стратеги Пентагону). На його думку, ці елітні групи утворюють "трикутник влади", який характеризується схожими процесами формування, серед них – спільність шляхів досягнення соціального статусу еліти, взаємозамінність між членами трьох груп

верхівки, велика внутрішня гнучкість та можливість "циркуляції", врешті – високий рівень закритості еліти щодо проникнення до її лав чужорідних елементів та осіб. Завдяки останньому забезпечується "аристократизм" еліти, котра суворо охороняє свою соціальну ідентичність.

Внаслідок цих наукових інтенцій *еліту влади* стали трактувати як найвищу за соціально-політичним статусом, відносно привілейовану, автономну групу, що володіє усією повнотою влади і майже необмеженими можливостями впливу на суспільство; їй притаманні ті чи інші соціально-економічні ознаки, політико-ідеологічні характеристики і психологічні властивості, вона безпосередню бере участь у прийнятті та здійсненні рішень з реалізації публічної політичної та державної влади [6].

Це трактування формулює проблемну гіпотезу: якщо політична еліта за своєю природою олігархічна (що не суперечить етимології слова "еліта"), то й процеси елітаризації суспільства є олігархічними за суттю? Дані роздуми мають деякий сенс, бо хоч політичну еліту породжує велика частина соціуму правлячий клас або громадяни-виборці, та вони не завжди спроможні взяти її під свій власний контроль; тобто еліта потенційно має змогу максимізувати чи монополізувати свій вплив. Ці можливості посилені тим, що в руках еліти зосереджені найпотужніші матеріальні ресурси, адміністративні й техніко-організаційні засоби, фінансові кошти, джерела і засоби інформації, ідеологічні й юридичні механізми тощо; її склад із найбільш впливових представників найвищих соціальних класів також сприятиме цьому.

Новітні розробки теорії плюралізму еліти за умов розвитку суспільства і політики в 70–80-роки ХХ ст. продовжили Роберт Дал і Раймон Арон. Зокрема, Р. Дал не вдається до аналізу структури еліти у масштабах всього суспільства, а оцінює три типи управлінських рішень, які приймає місцева влада, щоб порівняти наміри та отримані результати. Це дало йому можливість специфічно висвітлити шлях від *абсолютної олігархії до функціональної поліархії*, який проходить через період влади "патрициїв" (номенклатурного істеблішменту), добу "підприємців" та період влади "екс-плебеїв". Поліархічному типу влади притаманні більш прогресивні риси "розсіяної нерівності", так з'являється новий ресурс влади, сутність якого – не багатство чи соціальний статус, а популярність, що конче потребувало суспільної легітимації. Функціонування "поліархії" передбачає наявність плюралізму еліт (політичної, економічної, адміністративної, профспілкової та ін.), які мають свої власні резерви досягнення влади, конкурують і спілкуються, розподіляють сфери впливу.

Отже, концептуалізація плюралізму еліт як специфічної соціальної структурації за умов нерівності дозволяє надійти загальних висновків [7, с. 75]:

1. В суспільстві існує велика кількість еліт; їх вплив обмежений специфічною сферою життєдіяльності; жодна з них не здатна домінувати в усіх сферах життя. Тож, заперечується наявність еліти як єдиної привілейованої і відносно обмеженої верстви.

2. Елітні групи частково залежать від "материнських" соціальних верств (страт), що їх виокремили, та лобюють їх інтереси, водночас у демократіях вони знаходяться під соціальним контролем завдяки механізму виборів, плебісциту, опитувань, вільної преси тощо.

3. Відбувається конкуренція еліт, яка відбуває економічну та соціальну конкуренцію в суспільстві; вона запобігає формуванню єдиної незмінної пануючої групи при владі.

4. У демократичному суспільстві влада розгалужена (навіть розсіяна) між численними суспільними групами та інститутами, які через пряму участь, тиск і спілкування можуть блокувати небажані політико-соціальні рішення і запобігати надконцентрації влади, обстоюючи свої інтереси.

Одним із найсучасніших досліджень є елітська концепція "переходу до демократії" Дж. Хіглі та Р. Гунтера. Взагалі теорія *демократичного елітизму* стала своєрідним синтезом принципів демократії та парадигми елітизму. В її межах доводяться такі положення: 1) еліта не монолітна, вона складається з декількох конкуруючих груп; 2) вхід до правлячої демократичної еліти відкритий для найбільш здібних членів суспільства, елітна "циркуляція" має достатньо динамічний характер; 3) існує та вільно діє опозиційна контреліта; 4) між елітою та контрелітою виникає конкуренція; 5) суспільство контролює еліту передусім завдяки виборам, але еліта все одно значно більш може впливати на маси, ніж навпаки; 6) можлива ситуація "зміни еліт" ненасильницьким шляхом; 7) влада еліти має здебільше легітимний характер та залежить від змін у ціннісних орієнтаціях населення.

Конструкція політичного простору сучасності помітно відрізняється від попередніх століть, зокрема тим, що на політичній арені кожної держави чітко виокремились нові впливові політичні актори, елітарні страти "нового покоління", діяльність яких визначає провідні тенденції розвитку своїх країн. Безперечно, елітарність сучасних суспільств є очевидною, але послабити її можливо завдяки розвитку громадського самоврядування, його форм, активності та повноважень. Проте ставити завдання щодо скасування політичної еліти практично нереально, а, можливо, і недоцільно за сучасних умов. З приводу цього (під впливом теорії еліти) відомий французький вчений М. Дюверже радив замінити демократичне

гасло "управління народом за допомогою народу" іншою формулою – "управління народом за допомогою еліти, що вийшла з народу". Для демократичної держави первісне значення має не стільки боротьба з елітарністю, скільки пошук шляхів формування корисної, найбільш результативної для суспільства політичної еліти, забезпечення міри її соціального представництва у владі, якісного оновлення та своєчасної ротації, запобігання процесам олігархізації, відчуження від мас і перетворення на замкнену (автаркічну) касту. Таким чином, у сучасному громадянському суспільстві та демократичній правовій державі відмінності між елітою та масою досить умовні.

Сучасні дослідження Дж. Александера, М. Арчер, У. Баклі, Е. Гідденса, А. Етціоні, Д. Кола, А. Турена, Н. Лумана, П. Штомпки поглибили вивчення соціальних джерел поповнення еліти, традиційних й модерних способів її формування та функціонування. Взаємодія старої й нової політичної та економічної еліт розглядається науковцями крізь призму діяльнісно-структурної, "активістської" парадигми, коли зміни соціальної структури суспільства відбуваються завдяки практикам соціальних акторів, дії яких в той же час обмежуються структурними умовами і демократичними механізмами. Зрештою, окремим здобутком сучасної вітчизняної соціології та політології стали теоретичні дослідження соціальних нерівностей у транзитивних суспільствах, у т.ч. політичної, економічної, адміністративної, професійної еліти як суб'єктів дії на макросоціальному і мезорівні. До кола науковців, які зробили плідний внесок у даному напрямку, можна віднести М. Афанасьєва, Г. Ашина, В. Бебика, Д. Видріна, Т. Заславську, О. Куценко, О. Лазоренко, К. Михальову, М. Михальченка, В. Ніколаєвського, В. Пилипенка, Ю. Привалова, В. Полохало, Ю. Саєнка, Н. Селютіну, О. Соловійова, М. Чешкова, В. Фесенка, М. Шульгу та ін.. [8].

Узагальнення численних теоретичних інтенцій приводить до висновку: *політична еліта є найбільш впливовою групою правлячого класу (соціальної верстви), яка активно впливає на реалізацію його інтересів у владі, в публічній політиці та взагалі у суспільному житті*. Водночас, слід констатувати, що в сучасну епоху геополітичного поширення демократичних ідей, які є антиподом елітаризму, відродження сталих ліберальних цінностей, ідей соціальної справедливості та правової рівності все більше потребує не тільки ідеологічного, а й наукового захисту. Соціальна нерівність не має породжувати політичну нерівноправність, котра обумовлює нерівності участі людей у реалізації влади (що нині в ряді країн визнається неминучою реальністю); це фактично зводить етичні максими демократії до рівня політичних ілюзій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Политология: энциклопедический словарь / [Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов]. – М.: Изд-во PUBLISHERS, 1993. – 431 с. 2. Див.: Санистебан Л.С. Основы политической науки /Л.С. Санистебан. – М.: МП Владан, 1992. – 123 с. 3. Селютіна Н.Ф. Формування політико-адміністративної еліти і особливості прояву її суб'єктного потенціалу на регіональному рівні: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. наук з державного управління / Н.Ф. Селютіна. – Х.: Національна академія державного управління при Президентіві України, 2006. – 20, [1] с. 4. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг – М.: "Феникс", 1991. – 64 с. 5. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Н.А. Бердяев – М.: ИМА-Пресс, 1990. – 288 с. 6. Чешков М.А. Социальный профиль верхов (Исследования постколониальных элит и опыт для России) / М.А. Чешков. – М., 1997; Украина: Лидерство, элита, власть: матер.дискусии // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 17–44. 7. Герасіна Л.М. Ренесанс парадигми елітизму в соціополітичних дослідженнях к. ХХ ст. / Л.М. Герасіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 2000. – с. 75–79. 8. Ашин Г.К. Современные элиты / Г.К. Ашин. – М.: Межд.отн, 1985. – 256 с.; Куценко О.Д. Суспільство нерівних: класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві / О.Д. Куценко. – Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2000. – 315 с.; Політологія посткомунізму: [зб.наук.ст./ Є. Бистрицький, В. Полохало та ін.]. – К.: Політична думка, 1995. – 435 с.; Депутатська недоторканість (Сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз) [Заг. ред. О.В. Задорожного]. – К.: Логос, 2004; Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку /В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К.: ПЦ "Фоліант", 2008. – 158 с.; Влада та суспільство під впливом закону "циркуляції еліт": ХХІІІ Харківські політологічні читання: матер. міжнар. науково-теор.конф. – Х.: НЮАУ, НДІ ДБМС, 2010. – 157 с.; Кола Д. Политическая социология / Доминик Кола. – М.: Весь мир, 2001 – 406 с.